

Helena Wiórkiewicz

"Pamięć Grodna 1919-1939" : wystawa w Muzeum Niepodległości w Warszawie

Niepodległość i Pamięć 6/1 (14), 265-273

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Helena Wiórkiewicz

Pamięć Grodna 1919-1939

Wystawa w Muzeum Niepodległości w Warszawie

"Pamięć Grodna 1919-1939" to pierwsza w powojennej Polsce ekspozycja poświęcona temu miastu i zarazem kolejna w Muzeum Niepodległości w Warszawie prezentacja śladów polskości na Ziemiach Wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Została udostępniona publiczności na początku 1999 r. (od 29 stycznia do 30 kwietnia). Przygotowały ją wspólnym wysiłkiem Muzeum Niepodległości, Stowarzyszenie Grodnian im. Elizy Orzeszkowej w Warszawie, Warszawskie Towarzystwo Przyjaciół Wilna i Grodna.

Głównym celem wystawy jest przypomnienie Grodna, starego grodu nadniemeńskiego, z którym łączyły się niejednokrotnie losy kraju. Grodno, położone na prawym brzegu Niemna, oddalone 266 km od Warszawy, o 157 km od Wilna, to stary warowny gród ruski, którego początki sięgają wczesnego średniowiecza. Stolica udzielnego księstwa, od połowy XIII wieku w granicach Litwy, od 1413 r. stolica powiatu w województwie trockim, ulubione miejsce pobytu królów z dynastii Jagiellonów, w 1444 r. otrzymało prawo magdeburskie od Kazimierza Jagiellończyka, po unii lubelskiej 1569 r. wraz z całym Wielkim Księstwem Litewskim w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, miejsce sejmików litewskich i od 1678 r. miejsce obrad co trzeciego sejm Rzeczypospolitej, centrum największej i jednej z najbardziej dochodowych w Rzeczypospolitej ekonomii, ośrodek manufaktury stworzony 1767-1780 przez Antoniego Tyzenhauza; na podstawie uchwały sejmu 1793 r. zostało stolicą województwa, od 1795 r. w zaborze rosyjskim, od 1801 r. siedziba guberni, wreszcie siedziba powiatu w II Rzeczypospolitej, drugi z kolei - po Wilnie - ośrodek kultury polskiej na północno-wschodnich ziemiach Polski; w 1945 r. wcielone do ZSRR, obecnie miasto obwodowe w zachodniej części Białorusi.

Poświęcona Grodnu ekspozycja ma charakter historyczno-pamiętkowy. W porządku chronologicznym ukazuje wizerunek miasta, najważniejsze zdarzenia w jego życiu, zbiorowy portret jego mieszkańców. Te wątki tematyczne ilustruje ponad 700 różnego typu zgromadzonych na wystawie obiektów, a wśród nich: 13 obrazów olejnych, 61 akwarel, rysunków i grafik, 279 fotografii, 54 pocztówki, 26 zabytków numizmatycznych i pamiątek wojskowych, 6 planów i map, 5 starodruków, ponad 120 dokumentów życia społecznego, wydawnictw zwartych i ogłoszeń reklamowych, ponad 150 rozmaitych pamiątek grodzieńskich, przedmiotów użytkowych itd. Pokazane obiekty pochodzą ze zbiorów 22 muzeów, bibliotek i archiwów oraz ze zbiorów 85 osób prywatnych. Wystawa mieści się w sali o powierzchni około 120 m².

Prezentację tematu poprzedzają umieszczone na wstępie wystawy panoramy i herb Grodna, sprzęgające całość ekspozycji. Pokaz rozpoczyna pierwszy w historii znany "Widok Grodna", wielki sztych wykonany w Norymberdze w 1568 r. przez Matthiasa Zündta według rysunku Johanna Adelhausera z roku 1567. Miedzioryt - opatrzony herbem Zygmunta Augusta, dedykacją i tytułem *VERA DESIGNATIO URBS IN LITAVIA GRODNAE* - prócz panoramy Grodna, zajmującej górną jego połowę, ukazującej zamki, okazały ratusz z wieżą dominującą nad miastem, świątynie, domy mieszczkańskie nad Niemnem i mury ze strzelnicami, przedstawia na pierwszym planie powitania przez wysłanników króla, obcych poselstw, przybywających na sesję. Środek i prawą stronę zajmuje okazała scena powitania poselstwa moskiewskiego.

Znacznie skromniej, nawet optycznie, przedstawiają się po stronie lewej przyjmowania poselstwa tureckiego i wołoskiego, po stronie zaś prawej, nieco wyżej nad orszakiem moskiewskim, witanie posłów tatarskich. Ten "Widok Grodna" - według Mieczysława Gębarowicza - jest najcenniejszym widokiem miasta ze sztafą figuralną. Historycznemu "Widokowi Grodna" towarzyszy piękna fotografia - Grodno. Panorama miasta. Widok od strony Niemna - wykonana przez Henryka Poddebskiego w roku 1928, do ekspozycji powiększona do wymiarów 60 x 110 cm. Panoramy wieńczy herb Grodna, specjalnie dla wystawy wykonany przez dawnego Grodnianina, artystę rzeźbiarza, prof. Bohdana Chmielewskiego.

Wystawa składa się z trzech części.

Pierwsza jest wprowadzeniem. Obejmuje okres do roku 1919, w sposób syntetyczny przypomina przeszłość historyczną Grodna, tak mocno obecną w dziejach miasta w latach Drugiej Rzeczypospolitej. Rysunki, akwarele, grafika, stare fotografie ukazują widoki ogólne i zabytki dawnego Grodna. Prezentujemy niektóre powtórzenia i kopie sztychu Adelhausera i Zündta z XVI - XVIII w., wykonane w zmniejszonych rozmiarach ze sztafą zredukowaną do środkowej tylko części, czyli sceny powitania posłów moskiewskich; m.in. miedzioryt Franza Hogenberga "Widok Grodna" z dzieła G. Brauna i F. Hogenberga "Civitates orbis terrarum", Kolonia 1597, t. 2; miedzioryt Dominicus Custosa (Custodisa) "Zygmunt III Waza król Polski" - drzewo genealogiczne królów polskich: dynastii Piastów, Jagiellonów i Wazów, z widokiem Grodna w dolnej części kompozycji, z roku 1608; staloryt Gabriela Bodenehra "Widok Grodna", ok. 1720. Widok architektoniczny miasta w XIX wieku przedstawia akwarela Napoleona Ordy "Panorama Grodna". Ważniejsze, pojedyncze budowle świeckie i sakralne ukazują m.in.: litografia I.L. Deroy'a według rysunku M. Kuleszy "Kołoza w Grodnie", 1852, obronna cerkiewka p.w. św. św. Borysa i Gleba z XI-XII w., najstarszy zabytek kultury i architektury Grodna; rysunek M. Kuleszy "Zamek stary i nowy w Grodnie", 1845; rysunki - akwarele Napoleona Ordy przedstawiają: Rynek (Plac Batorego) z ratuszem (wzniesiony ok. 1807) i Kościołem Farnym p.w. Wniebowzięcia NMP (ufundowanym przez Witolda w 1392); w stylu klasycystycznym Pałac Walickich z XVIII w.; Ulicę Dominikańską z hotelem Romera; Przedmieście Grodna z widokiem parterowych zabudowań oraz klasztoru i kościoły: PP. Brygidek p.w. Zwiastowania NMP (fundowany w 1634, od 1908 wraz z klasztorem oddany Nazaretankom), kościół PP. Bazylianek p.w. Narodzenia Bogarodzicy (XVIII w.), Pobernardyński p.w. Znalezienia Krzyża Świętego, barokowy, z rokokową wieżą, założony w XVI w., kościół Franciszkanów p.w. NMP Anielskiej na Zaniemniu, fundowany w 1635 r. Litografia A. Misierowicza wg N. Ordy ukazuje kościół pojezuicki p.w. św. Franciszka Ksawerego (od 1782 kościół farny), z bogatym wyposażeniem wnętrza (m.in. wspaniały wielki ołtarz, zbudowany w latach 1704-1760, najokazalszy ołtarz barokowy w Pol-

sce, jako wykonany w drzewie, obraz Matki Boskiej Studenckiej i pomnik A. Tyzenhauza), najwspanialszy obiekt architektoniczny miasta, jeden z najpiękniejszych kościołów barokowych w Polsce, oraz tzw. Batorówkę zbudowaną w XVI w. dla Stefana Batorego w stylu renesansowym. Głównie na fotografiach pokazane są świątynie innych wyznań: synagoga drewniana pochodząca z XVII w., barokowa z łamanym o trzech kondygnacjach dachem, należąca do najpiękniejszych synagog drewnianych na terenie woj. białostockiego w latach Drugiej Rzeczypospolitej; cerkiew p.w. św. Aleksandra Newskiego, wzniesiona w latach 1866-1870, rozebrana w 1938; cerkiew p.w. Pokrowy, zbudowana na początku XX w. dla uczczenia pamięci żołnierzy rosyjskich poległych w wojnie rosyjsko-japońskiej; zbór ewangelicko-augsburski, neogotycki, wzniesiony na przełomie XIX i XX w.

Rysunki Napoleona Ordy przedstawiają najbliższe okolice dawnego Grodna: Augustówek. Pałac rodziny O'Brien de Lacy; Poniemuń. Pałac Lachnickich; Stanisławów. Pałac Lubeckich; to dawne pałacyki wybudowane w drugiej połowie XVIII w. przez A. Tyzenhauza dla Stanisława Augusta.

Widokom towarzyszą portrety władców mających istotne związki z Grodnem: Witolda (ok. 1352-1430), wielkiego księcia litewskiego i księcia grodzieńskiego, który w 1392 r. ufundował kościół farny i kościół św. Mikołaja, odbudował zamek zniszczony przez Krzyżaków; Kazimierza Jagiellończyka, wielkiego księcia litewskiego od 1440, który w 1444 r. nadał miastu prawo magdeburskie, króla Polski 1447-1492; Stefana Batorego, króla Polski 1576-1586, rozbudował Zamek Stary, w którym zmarł 12 grudnia 1586 r.; Augusta III, króla Polski 1733-1763, wybudował Zamek Nowy; Stanisława Augusta Poniatowskiego, ostatniego króla Polski, 1764-1795, który na polecenie carycy Katarzyny w styczniu 1795 r. na przymusowy pobyt przybył do Grodna i 25 listopada tego roku podpisał akt abdykacji w Nowym Zamku, w którym też mieszkał do roku 1797.

Z okresem działalności Antoniego Tyzenhauza, podskarbiego nadwornego litewskiego i starosty grodzieńskiego 1765-1780 związane są m.in.: pas kontuszowy z Grodna z drugiej połowy XVIII w., lichtarz klasycystyczny, wykonany przez złotnika Johana Michaelisa w Grodnie w końcu XVIII w., "Gazeta Grodzieńska", ukazująca się w Grodnie 1776-1783, pałac Tyzenhauza na Horodnicy, przedstawiony na rysunku Napoleona Ordy.

Ryciny, fotografie, starodruki - konstytucje i diariusz sejmów grodzieńskich 1678-1679, 1718, 1784 - przypominają Grodno jako miejsce obrad sejmów; bowiem w myśl konstytucji sejmu z roku 1673 co trzeci sejm Rzeczypospolitej, z wyjątkiem konwokacyjnych, elekcyjnych i koronnych, odbywać się miał w tym mieście. W latach 1678-1793 do Grodna zwołano jedenaście sejmów Rzeczypospolitej. Pierwszy odbył się w dniach 15 grudnia 1678 - 4 kwietnia 1679 r., za Jana III Sobieskiego, zaś ostatni, nadzwyczajny, ostatni sejm I Rzeczypospolitej, rozpoczęty 17 czerwca 1793 r. pod wężłem konfederacji targowickiej, zwołany został dla zatwierdzenia drugiego rozbioru.

Grodno po trzecim rozbiore Polski w roku 1795 zagarnęła Rosja. Miasto znalazło się w obrębie utworzonej wówczas guberni stonimskiej Cesarstwa Rosyjskiego, a następnie w guberni litewskiej (1797-1801). Od roku 1801, po utworzeniu odrębnej guberni grodzieńskiej, Grodno przez prawie 115 lat było miastem gubernialnym. fakty te na wystawie ilustrują litografie, fotografie, mapa rozbiorów Polski, mapa generalna guberni grodzieńskiej.

Wydarzenia w Grodnie w dobie powstań i niewoli narodowej sygnalizują eksponaty muzealne i pamiątki patriotyczne m.in.: portret Tadeusza Kościuszki, który przebywał w mieście krótko (29-30 września 1794), ale musiał być popularny, skoro w Grodnie i okolicach w listopadzie tego roku wszyscy nosili wizerunki Naczelnika (zaniepokojony tym Mikołaj Repnin polecał gen. Pawłowi Cycjanowowi sporządzić spis noszących jawnie portrety Kościuszki, kobiety wysłać za kordon, mężczyzn za strażą odstawić do Nieświeża, a majątki sekwestrować); portret Michała Wołłowicza, obywatela ziemi grodzieńskiej, uczestnika powstania listopadowego, emigranta we Francji i emisariusza, powieszono go w Grodnie 2 sierpnia 1833; fotografie z podobiznami Konstantego Kalinowskiego (1838-1864), naczelnika cywilnego województwa grodzieńskiego w czasie powstania styczniowego, straconego w Wilnie oraz Walerego Wróblewskiego (1836-1908), naczelnika wojskowego województwa grodzieńskiego w roku 1863; "Mużyckaja Prauda", pismo wydawane dla chłopów w jęz. białoruskim, które redagowali K. Kalinowski, W. Wróblewski, Feliks Różański, Stanisław Songin, drukowane prawdopodobnie w Białymstoku, Grodnie i Wilnie, 1862-1863; drzeworyt ilustracyjny przedstawiający wyjście ochotników z Grodna do oddziałów powstańczych, zamieszczony w czasopiśmie "L'illustration" 2 V 1863 nr 1053; litografia M.E. Andriollego "Śmierć Narbutta", poległego 5 maja 1863 r. pod Dubiczami, imię którego przyjął w okresie międzywojennym 76 Lidzki Pułk Piechoty w Grodnie.

Kolejny wątek tej części ekspozycji to Grodno i Eliza Orzeszkowa (1841-1910), która drugą połowę swego życia od roku 1869 spędziła w Grodnie i wokół której w końcu XIX i początkach XX wieku skupiało się polskie życie kulturalne w tym mieście. Eksponowane materiały prezentują grodzieńskie lata Orzeszkowej oraz pamięć Grodnian o wybitnej pisarce i działaczce społecznej. Stare fotografie, plakietka wykonana przez Czesława Makowskiego i inne obiekty przypominają wizerunek autorki "Nad Niemnem", a pocztówki i zdjęcia jej "szary domek" przy ulicy Rozkosz, w którym mieszkała od 1894 do śmierci w dniu 18 maja 1910 r. Pokazane są też przedmioty i pamiątki, jak na przykład: poszewka-narzutka na jasek z wyhaftowanym wśród kwiatów monogramem "E.O.", zielnik przez Orzeszkową wykonany pt. "Z nad Niemna". Na fotografiach przedstawieni są przyjaciele i goście pisarki: Jan Karłowicz, Maria Konopnicka, Józef Kotarbiński, Władysław Stanisław Reymont, Waław Sieroszewski i inni. Odnotowano wielki pożar Grodna w roku 1885, kiedy to Orzeszkowa była na czele komitetu pomocy pogorzelncom. Twórczość pisarki zaprezentowano poprzez pierwodruki książkowe utworów: "Meir Ezofowicz" (1878), łącznie z drzeworytami ilustracyjnymi z "Kłósów", wykonanymi przez Edwarda Gorazdowskiego wg rys. M.E. Andriollego; "Nad Niemnem" (1886-87), wraz z fotografią wykonaną przez Józefa Sadowskiego z Grodna, przedstawiającego Klemensa Bohatyrowicza i syna jego Jana przy grobie Jana i Cecylii w jarze nadniemeńskim, opatrzoną inskrypcją Orzeszkowej; "Gloria victis" (1910). Pamięć Grodnian o pisarce, wyrażoną najdobitniej w działalności Towarzystwa im. Elizy Orzeszkowej, postawieniu jej pomnika w Grodnie odsłoniętego 20 października 1929 r., ustanowieniu Nagrody Literackiej m. Grodna im. Elizy Orzeszkowej, na wystawie ilustrują fotografie, dokumenty i wydawnictwa, m.in. "Elizie Orzeszkowej w hołdzie", Grodno 1929, Eliza Orzeszkowa "Listy", T. I-II, Warszawa Grodno 1937-1938.

W czasie pierwszej wojny światowej od 3 września 1915 do 10 kwietnia 1919 r. Grodno znajdowało się pod okupacją niemiecką. 11 kwietnia 1919 r. miasto przejęło wojsko polskie, w okresie wojny polsko-bolszewickiej od 21 sierpnia do 26 września 1920 r. zajmowali je bolszewicy. Podczas obydwu wojen miasto doznało znacznych

zskód. Zniszczone zostały mosty na Niemnie, drogowy i kolejowy, przy odwróceniu Rosjan w 1915 r. spalił się pałac Tyzenhauza, legła też w ruinie dawna fara Witoldowa itd. Wygląd miasta z lat wojny ilustrują na wystawie pocztówki.

Grodno w latach 1919-1939 to główna i zarazem najobszerniejsza część wystawy. Wyodrębniamy kilka wątków: Wizerunek miasta - Najważniejsze dokonania i wydarzenia - Gospodarka - Szkolnictwo - Życie kulturalne - Grodnian portret zbiorowy - Wojsko. Prezentację tej części poprzedzają obiekty - symbole: plakietka z Godłem Odrodzonej Polski; Akt Polskiej Rady Naczelnej Ziemi Grodzieńskiej, spisany w Grodnie 28 grudnia 1918, ogłaszający wolę włączenia Ziemi Grodzieńskiej do Rzeczypospolitej Polskiej; autorstwa Józefa Aumillera rzeźbiarski portret Marszałka Józefa Piłsudskiego, który w latach 1919-1933 w Grodnie wielokrotnie przebywał i któremu uchwałą Rady Miejskiej z 21 maja 1930 r. nadano honorowe obywatelstwo miasta Grodna; mapa województwa białostockiego, do którego 1 marca 1921 r. Grodno jako miasto powiatowe zostało włączone.

Wśród najważniejszych dokonań i zdarzeń, wizualnie utrwalonych na fotografiach, prezentujemy m.in.: uroczystość odsłonięcia pomnika Wolności 4 października 1921 r., z udziałem naczelnika Państwa i Naczelnego Wodza Józefa Piłsudskiego; farę Witoldową, odbudowaną w latach 1922-1936 i oddaną na kościół garnizonowy; odbudowane mosty, kolejowy w ciągu 1923 i 1924 roku oraz budowany przez kilka lat, uroczystie otwarty 27 listopada 1930 r. most drogowy im. Marszałka Józefa Piłsudskiego; wspomniany wcześniej pomnik Elizy Orzeszkowej wystawiony w 1929 r.; nadniemeński bulwar nadbrzeżny, zbudowany w latach 1928-29, nazwany bulwarem im. B. Piackiego; nowoczesny gmach Banku Polskiego, zbudowany w 1932 r.; nowoczesne gmachy Państwowej Fabryki Wyrobów Tytoniowych na przedmieściu Zaniemeńskim, największy gmach, jaki powstał w latach międzywojennych na terenie województwa białostockiego; prace wykopaliskowe i konserwatorskie na terenie Zamku w latach 1932-33; uroczyste obchody dla uczczenia 400 rocznicy urodzin króla Stefana Batorego oraz 15-lecia 81 Pułku Strzelców Grodzieńskich im. króla Stefana Batorego, z udziałem Prezydenta Rzeczypospolitej Ignacego Mościckiego, w listopadzie 1933 r.

Wygląd miasta w okresie międzywojennym na wystawie ukazują dzieła sztuki (niestety powstało ich bardzo niewiele) oraz fotografie. Pokazujemy m.in. obrazy przebywającego w 1926 r. na studiach malarskich w Grodnie i okolicy Zygmunta Bujnowskiego: "Zamek Batorego w Grodnie", "Kościół Bernardynów w Grodnie", "Grodno - Brygidki"; litografię Jana Jerzego Wronieckiego "Grodno", 1926; barwne drzeworyty Konstantego Marii Sopoćki: "Grodno, Zamek", "Grodno. Ulica Ciasna", "Grodno. Ulica Kurhan", "Grodno. Kościół Nazaretanek", "Grodno. Kościół Bernardynów", "Grodno. Dorożkarz", z lat 1935-1936; akwarelę Stanisława Dawskiego "Grodno. Zamek", 1937. Wśród widoków fotograficznych Grodna występują cenne zdjęcia wykonane przez Henryka Poddębskiego w końcu lat 20-tych i w latach 30-tych, Józefa Dańdę, Zygmunta Charlewskiego oraz fotografie wykonane przez fotografów grodzieńskich: L. Gęgora, N. Rubinsteina, D. Aneryka, Karasika i innych. Całość dopełniają pocztówki zgrupowane wokół planu miasta.

O gospodarce mówią głównie ogłoszenia i reklamy większych zakładów przemysłowych, rzemieślniczych, instytucji finansowych, placówek handlowych, usługowych funkcjonujących w Grodnie, jak na przykład: Państwowa fabryka Wyrobów Tytoniowych (wcześniej I.L. Szereszewskiego, zał. 1862); Zjednoczone Fabryki Dykty B-ci Braun w Grodnie, należące do największych przedsiębiorstw przemysłowych na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej; Nadniemeńskie Zakłady Przemysłu Budowlanego

"Stanisławów" Jana księcia Druckiego-Lubeckiego w Grodnie; Zakłady Graficzne i Pierwsza Krajowa Fabryka Kart do Gry Aleksander Łapin i S-ka (zał. 1923); Niemeńska Fabryka Wyrobów Artystycznych, Skórzanych, Reklamowych i Biurowych, Leon Reznikowicz i S-ka; Zakłady Graficzne Ł. Mejlachowicz; Zjednoczone Huty Szkła d. "Łosośna", produkujące butelki i szkło okienne; Kresowa Wytwórnia Rowerów i Motocykli "Niemen" N. Starowolski i S-ka, której pierwsze pojazdy jednośladowe z własnym napędem wyprodukowano w 1934 r., a w roku 1936 zbudowano ich 100 sztuk, zaś motocykli w 1938 r. zbudowano 166 (motocykl Niemen-Villiers 98 zachowany jest w zbiorach Muzeum Techniki w Warszawie); Bank Ludowy w Grodnie zał. 1900, Bank Kupiecki zał. 1925; kawiarnie i cukiernie, m.in. Józefa Kotowskiego przy ul. Dominikańskiej, Leonarda Szybowskiego przy ul. Pocztowej itd.

W zestawie dotyczącym szkolnictwa grodzieńskiego ukazujemy funkcjonujące w mieście szkoły powszechne publiczne i prywatne, szkoły średnie ogólnokształcące i zawodowe, postacie zasłużonych pedagogów. Odnotowujemy m.in.: jedną z najstarszych szkół powszechnych w Grodnie - szkołę dla dziewcząt nazywaną "Bernardyńską" - której organizatorem i wieloletnim kierownikiem był ks. kanonik Antoni Kuryłowicz; Szkołę Zgromadzenia SS. Najświętszej Rodziny z Nazaretu, z jedną z niezapomnianych nauczycielek Heleną Sawko; Państwowe Gimnazjum Żeńskie im. Emilii Plater z dyrektorką Janiną Niedźwiecką, nauczycielką matematyki Ludwiką Myślicką; Państwowe Gimnazjum Męskie, w którym uczyli Józef Wanatowski, Jan Kochanowski, Czesław Gosiewski i inni; Gimnazjum Męskie Polskiej Macierzy Szkolnej im. Henryka Sienkiewicza, gdzie uczył historii kilka lat Lech Beynar (Paweł Jasienica), a nauczycielem matematyki i ostatnim dyrektorem był Wacław Myślicki, zamordowany przez NKWD w 1939 r. (zachował się fotel z jego gabinetu i jest eksponowany na wystawie); Państwowe Gimnazjum Krawieckie, którego nauczycielką i dyrektorem w latach 1936-1939 była Grażyna Lipińska. Temat ilustrują fotografie i dokumenty, zachowane znaczki i tarcze szkolne, piórniki, pióra, robótki ręczne, legitymacje i świadectwa szkolne, zeszyty i książki, uczniowskie dzienniczki, albumy szkolne, drukowane sprawozdania, programy przedstawień teatralnych, dokumenty nauczycieli uczących w szkołach grodzieńskich i inne pojedyncze obiekty, jak na przykład zachowany krucyfiks z Państwowego Gimnazjum Żeńskiego im. E. Plater, harcerskie znaczki, dyplomy sportowych zawodów, czy list licealisty grodzieńskiego Czesława Wołłejki do koleżanki, Reginy Lejnsztern z roku 1938.

Życie kulturalne Grodna ukazują głównie fotografie i dokumenty. Pokazujemy przykładowe tytuły prasy grodzieńskiej - "Dziennik Grodzieński", "Echo", "Dziennik Kresowy", "Niemen" i inne, wydawnictwa o działalności licznych stowarzyszeń kulturalno-oświatowych, m.in.: Towarzystwa Przyjaciół Literatury i Sztuki, które założyła w roku 1925 i któremu przez 12 lat przewodniczyła Nadzieja Drucka-O'Brien de Lacy, powieściopisarka i tłumaczka; sprawozdania z czynności Państwowego Muzeum w Grodnie, otwartego 9 grudnia 1922 r., którego organizatorem i kustoszem był Józef Jodkowski (1890-1950), archeolog, historyk sztuki i numizmatyk, wielce zasłużony dla miasta. Wśród twórców związanych z Grodnem przypominamy Zofię Nałkowską, która z mężem Janem Jur-Gorzechowskim, szefem 3 Dywizjonu Żandarmerii, w latach 1922-1927 mieszkała w Grodnie, brała żywy udział w życiu społecznym i kulturalnym miasta, była aktywnym członkiem Towarzystwa Opieki nad Więźniami "Patronat". Afisze, programy i fotografie z przedstawień ilustrują działalność Teatru Miejskiego im. Elizy Orzeszkowej i Teatru Objazdowego Samorządów Województwa Białostockiego oraz grodzieński sezon "Reduty" 1926-1927, z Juliuszem Osterwą na czele.

Kolejny fragment głównej części wystawy poświęcamy Grodnianom. Według wyników spisu ludności z 30 września 1921 r. Grodno liczyło 34 694 mieszkańców (bez wojska), w tym narodowości polskiej 17 303, żydowskiej 15 056, białoruskiej 1 488, rosyjskiej 706, niemieckiej 91, innej 50. Zaś według danych spisu z 9 grudnia 1931 r. na ogólną liczbę 49 669 mieszkańców było narodowości polskiej 23 458 osób, żydowskiej 20 931, białoruskiej 1 261, rosyjskiej 3 730, niemieckiej 99, innej 190. W ekspozycji sygnalizujemy wielonarodowość, wielowyznaniowość i wielokulturowość społeczności Grodna, przypominamy ludzi sławnych przemieszkujących w tym mieście, zasłużonych i znanych jego obywateli, jak np. prezydenci miasta - Edward Listowski, Edward Stępniewski, Kazimierz Rogalewicz, Maurycy O'Brien de Lacy, ale też zwykłych mieszkańców, ludzi pochodzących z różnych grup społecznych i o rozmaitych zawodach, w różnym wieku, w rozmaitych sytuacjach, w dzień roboczy i świąteczny. Grodnian portret zbiorowy zaprezentowany na wystawie prawie w całości powstał z eksponatów, przedmiotów i pamiątek przez nich użytych, stanowiących zabrane w przymusową drogę okrucy rodzinnych domów: sprzęty, obrazy, fotografie, książki ..., które stały się zalążkami ich nowych siedzib. Są to m.in. zbiory rodzinne: Mariana Białobłockiego, dotyczące rodziny ziemiańskiej, której własnością były Turzewlany w pow. grodzieńskim; Bohdana Horbaczewskiego, rodziny znanego grodzieńskiego adwokata, Zygmunta Horbaczewskiego; Henryka Szyrowskiego i Marii Szyrowskiej-Rutkowskiej - rodziny właściciela znanej w Grodnie cukierni i kawiarni Leonarda Szyrowskiego przy ul. Pocztowej; Brunona Hlebowicza, brata księdza Henryka Hlebowicza. Ponadto pamiątki różne z rodzinnych domów: Reginy Dowgiałło - samowar; Stanisławy Nalbach i Kazimierza Stępnia - miednica mosiężna do smażenia konfitur, szal wyszywany przez matkę i in.; Krystyny Kubskiej - serwetki wykonane przez jej matkę, skarbonka z przedwojennymi monetami; Leśława Skindera - skrzypce matki, Zofii Skinder, nauczycielki szkół grodzieńskich od roku 1926, stół i krzesła przywiezione z Grodna; Zbigniewa Myślickiego - piękne albumy rodzinne, wspomniany już fotel z gabinetu ojca, Wacława Myślickiego; Krystyny Waschto - pozytywka skrzynkowa, bielizna pościelowa haftowana, obrus i serwetki haftowane z wyprawy ślubnej, firanki, maszyna do szycia, fotografie rodzinne; pojedyncze pamiątki różnych innych osób - obrazki I Komunii Świętej, książeczki do nabożeństwa, książka kucharska, moździerz, tasak, foremki do ciasta, pantofle damskie z Wytwórni Obuwia Braci Borsukiewicz przy ul. Brygidzkiej 21, czy piękne wydanie "Pana Tadeusza" Adama Mickiewicza - udostępnione przez Janinę Kotyńską, Wandę Renikową, Irenę Kidziun; przedmioty kultu i użytku domowego w grodzieńskich domach żydowskich z XIX - XX w.: talerz sederowy, kubki sederowe, lampy chanukowe, lichtarze szabasowe, tańce, modlitewniki itd.; ikony obecne w domach wyznawców prawosławia. Nazwiska wszystkich Grodnian i innych osób oraz instytucji używających eksponaty prezentowane w tym fragmencie i na całej wystawie podajemy w jej informatorze.

Wizerunek Grodna w dwudziestoleciu międzywojennym zamyka grupa eksponatów dotyczących Wojska Polskiego stacjonującego w mieście. Jednostki wojskowe i ich dowódców prezentują militaria związane z ziemią grodzieńską, fotografie, odznaki, pamiątki. Przypominamy Dowództwo Okręgu Korpusu Nr III, na czele którego stali m.in. generałowie: Aleksander Litwinowicz, Michał Karaszewicz-Tokarzewski, Franciszek Kleeberg (w Grodnie przez 9 lat, początkowo jako dowódca 29 Dywizji Piechoty 1927-1934, a następnie w DOK III), Józef Olszyna Wilczyński, 9 lutego 1938 r. objął dowództwo OK III, w sierpniu 1939 r. mianowany dowódcą Grupy Operacyjnej "Grodno", zginął 22 września pod Sopoćkiniami zamordowany przez żołnierzy radziec-

kich; Dowództwo Brygady KOP; 76 Lidzki Pułk Piechoty im. Ludwika Narbutta, którego dowódcami byli m.in. ppłk Wilhelm Zagórski i Józef Kordian Zamorski; 81 Pułk Strzelców Grodzieńskich im. króla Stefana Batorego, z jego dowódcą w latach 1929-1934 płk. Stanisławem Maczkiem; 3 Dywizjon Żandarmerii, którego dowódcą w latach 1921-1928 był Jan Jur-Gorzechowski.

Z ostatnimi dniami polskiego Grodna związane są pojedyncze obiekty symboliczne z okresu walk na Grodzieńszczyźnie we wrześniu 1939 roku, m.in. z wizerunkiem Józefa Piłsudskiego, portmonetka Wincentego Kołbana (1902-1939), pracownika Składnicy Uzbrojenia Nr 3 w Grodnie, zabitego 2 września w czasie niemieckiego nalotu; przestrzelony hełm polskiego żołnierza, który zginął na ziemi grodzieńskiej; znak tożsamości innego tam poległego; pocisk polskiego działa przeciwpancernego znaleziony w Grodnie po obronie miasta; fotografia kobiety na tle zniszczonego Grodna. Po bohaterskiej obronie miasta w dniach 20-22 września 1939 r. Grodno wraz z całym obszarem Kresów Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej zagarnął Związek Radziecki. Zabór ten usankcjonowała ugoda jałtańska w roku 1945. Do wydarzeń tych nawiązuje treść eksponowanego na wystawie medalionu Adama Siemaszko pt. "Sprzymierzeńcy".

Trzecią, ostatnią część wystawy tworzą akwarele Witolda Kołbana ur. 1935 w Grodnie, mieszkającego w Tychach. W namalowanym w roku 1996 cyklu pt. "Grodno - miasto mojego dzieciństwa", obejmującym 31 prac, Artysta przypomina dawne Grodno, "miasto wielu kultur: polskiej, białoruskiej, tatarskiej, litewskiej i żydowskiej, które łączy Niemen - legendarna rzeka Adama Mickiewicza, Elizy Orzeszkowej i Juliusza Słowackiego"; przedstawił widoki, budowle i zabytki często już nie istniejące. Ten cykl portretujący miasto jego dzieciństwa Witold Kołban poświęcił Grodnianom rozproszonym po całym świecie i po kraju, Rodakom budującym polską szkołę w Grodnie.

Inicjatywa przygotowania wystawy pochodzi od Stowarzyszenia Grodnian im. Elizy Orzeszkowej w Warszawie i Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Wilna i Grodna. Pierwsze z nich, znajdując sponsorów i przeznaczając fundusze własne, zapewniło też niezbędne środki finansowe na wykonanie ekspozycji i druk towarzyszącego jej, obszernego informatora. Prace nad wystawą rozpoczęto w marcu 1998 r. Powszechna życzliwość muzeów, bibliotek i archiwów oraz kolekcjonerów prywatnych, entuzjazm dawnych Grodnian, towarzyszące udostępnianiu nam materiałów sprawiły, iż mimo ogólnie skromnej bazy eksponatowej do tematu (szczególnie brak dzieł sztuki), mogliśmy zbudować ekspozycję o istotnych walorach poznawczych i artystycznych. W tym miejscu Kolegom z instytucji, w których prowadziliśmy kwerendy i wypożyczyliśmy ekspozyty oraz właścicielom zbiorów prywatnych składamy serdeczne podziękowania.

Scenariusz wystawy opracowały Helena Wiórkiewicz i Wanda Renikowa, projekt architektoniczno-plastyczny Bohdan Chmielewski. W okresie trwania ekspozycji odbyły się imprezy: **Wspomnienia grodzieńskie** z udziałem dawnych mieszkańców Grodna; **Między miłością a polityką czyli rzecz o Zofii Nałkowskiej**; promocja publikacji zbiorowej "Bohaterowie sto lat później", przygotowanej przez zespół redakcyjny Instytutu Sławistyki PAN pod redakcją prof. dr hab. Kwiryny Handtke i prof. dr hab. Irydy Papis; **Weekend z Grodnem**.

Wykorzystane źródła:

M. Gębarowicz: *Początki malarstwa historycznego w Polsce*, Wrocław 1981
Grodno. (Dzieje w zarysie). Wyd. 2, Grodno 1936

Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średnio-wieczna do 1939) pod red. A. Woltanowskiego i J. Urwanowicza, Białystok 1997,

- J. Jodkowski: *Grodno*, Wilno 1923
- W. Konopczyński: *Chronologia sejmów polskich 1493-1793*, "Archiwum Komisji Historycznej PAU", seria 2, t. 4, nr 3, Kraków 1948
- Księga adresowa Polski (wraz z W. M. Gdańskim) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa 1929*, Warszawa [1929]
- J. Łojek: "Gazeta Grodzieńska" 1776-1783, [w:] *Roczniki Czasopiśmiennictwa Polskiego*, Tom V, zeszyt 2, s. 5-44
- T. Niewodniczański: *Grodno - Bemerkungen zur Panorama-Vedute von Adelhauser/Zündt 1568*, [w:] *Lüneburger Beiträge zur Vedutenforschung*, Lüneburg 1983 s. 103-107
- E. Orlovskij: *Grodnenskaja starina*. č. 1. *Gor. Grodna*, Grodna 1910
- M. Orłowicz: *Przewodnik ilustrowany po województwie białostockim*, Białystok 1937
- P. Reklaitis: *Die Stadtansichten Alt-Litauens in der Graphik des 16. bis 19. Jahrhunderts*, Lüneburg 1972 (Schriftenreihe Nordost-Archiv. 5.)
- Rocznik polskiego przemysłu i handlu*, Warszawa 1938
- W. Schlemüller: *List zawierający opis podróży grodzieńskiej MDCCLII wielce wielce czcigodnemu Frydrychowi Pastenaci kaznodziejowi w szpitalu gumbińskim poświęca...*, [w:] "Litwa i Ruś", Kwiecień 1912, T. II, z. 1, s. 2-27
- J. Tarczyński: *Polskie motocykle 1918-1945*, Warszawa 1991
- L. Żytkowicz: *Rządy Repnina na Liwie w latach 1794-7*, Wilno 1938

Grodno. Panorama miasta. Fot. Henryk Poddębki (1928). Ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN.